

## Lietuvių tremtinių atminimas šiuolaikinėje Rusijoje

Šis pranešimas parengtas išstudijavus du didelius „Memorialo“ projektus. Pirmasis vadinasi taip: „Virtualusis GULAG’ o muziejus“; jo esmė tokia, kad jis vienoje virtualioje erdvėje (internete – [www.gulagmuseum.org](http://www.gulagmuseum.org)) sujungia įvairiuose Rusijos ir Rytų Europos šalių muziejuose eksponuojamą ir saugomą medžiagą šia tema. Antrasis projektas – „Teroro nekropolis“, jame suregistruotos visos šiandien žinomos masinio palaidojimo vietos: sušaudymų ir užkasimo vietos, lagerių kapinės, specialiai perkeltųjų, tremtinių ir internautųjų kapinės.

Prieš pradėdant nagrinėti pranešimo temą, būtina bent trumpai paminėti, kaip apskritai šiandieninėje Rusijoje saugomas teroro, GULAG’ o ir pasipriešinimo sovietų režimui atminimas.

„GULAG’ as“ ir „sovietinis teroras“ yra vienos svarbiausių sąvokų, padedančių suprasti šiuolaikinę Rusiją ir jos istoriją. GULAG’ as tapo šiuolaikinės visuomenės kultūros ir gyvenimo dalimi. Tačiau GULAG’ o ir teroro atminimas netapo neatskiriama tautos atminties dalimi.

Visuomenės sąmonėje GULAG’ o atminimas praktiškai nėra įsitvirtinęs kaip dalis nacionalinės patirties. Nėra valstybinių programų, skirtų šiam atminimui, teroro ir GULAG’ o temos beveik visiškai neįtrauktos į bendrojo lavinimo ir aukštųjų mokyklų istorijos disciplinas. Rusijos visuomenėje taip ir neįvyko vieša diskusija apie praeitį.

XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje teroro tema išsiskverbė į viešąją erdvę ir kurį laiką net vyravo joje. Tačiau jau pirmaisiais metais po pertvarkos visuomenės susidomėjimas praeitimi smarkiai sumažėjo. Svarbiausi įvykiai, turėję poveikio sovietinio teroro sampratai, tuo laikotarpiu vyko ne masių sąmonėje, o akademiniam moksle. Tačiau visuomenės nesudomino daugybė archyvinių dokumentų, paskelbtų dešimtojo dešimtmečio pabaigoje ir XXI a. pradžioje; įsivyravo visuomenės apatija ir visuotinis abejingumas istorinėms problemoms.

Kita vertus, kad ir į kokią dabartinės Rusijos gyvenimo sritį pažvelgtume, kad ir kokią problemą analizuotume – valstybė ir visuomenė, ekonomika ir teisė, istorija ir švietimas, – visur susiduriame su teroro ir GULAG’ o padariniais: visas mūsų gyvenimas prisodrintas jo liekanų, jo įpročių, leksikos, etikos, vertybinių sampratų. Teroro *atminimas* ir teroro *padariniai* Rusijos nacionalinėje sąmonėje yra tarpusavyje nesusijusios sąvokos. Istorijos žinios taip ir liko nesuprastos, o palikimas ir patirtis – nesuvokta, neįprasmintą. Tai reiškia, kad visuomenė tebėra teroro vertybių ir nuostatų kultūros lauke. Ji tebegyvena GULAG’ e.

Tačiau negalima sakyti, kad teroro atminimas visai ištrintas iš Rusijos nacionalinės sąmonės. Jis tebesaugomas teroro aukų palikuonių šeimos padavimuose, materializuotas šimtuose paminklų ir paminklinių ženklų;

leidžiamos sričių Atminties knygos, kuriose surašytos teroro aukų pavardės ir trumpi anketiniai biografiniai duomenys; spalio 30-ąją, politinių represijų aukų atminimo dieną, daugelyje miestų vyksta oficialūs gedulo mitingai.

Atmintis tebėra gyva ir regioniniu lygiu, tačiau tai tėra fragmentiški prisiminimai apie vietinius įvykius, nesusiję su bendrąja sąvokos esme.

Vis dėlto teroro atminimas vienu ar kitu pavidalu reiškiasi dabartinėje Rusijos kultūroje. Tačiau mes sąmoningai nenagrinėjame tokių svarbių jo aspektų kaip istoriniai tyrimai, filosofinis ar teologinis GULAG' o patirties įprasminimas, istorijos dėstymas vidurinėje ir aukštojoje mokykloje, jo atspindėjimas literatūroje, kine, teatre ir televizijoje.

Pirmiausia reikia pažymėti štai ką: visos teroro atminimo rūšys, įskaitant ir materialiojoje kultūroje įkūnytą atminimą, galėjo tapti Rytų Europos šalių atminties bendrosios kultūros sudedamąja dalimi, visos jos galėjo tapti žmonijos XX a., kaip globalių humanitarinių katastrofų amžiaus, bendrosios atminties vienu iš pagrindų. Tačiau taip neatsitiko. Šiandien teroro ir GULAG' o atminimas apsiriboja fragmentiškais atsiminimais apie lokalius įvykius. O materialiojoje kultūroje jis atsispindi itin fragmentiškai, be to, iškart trimis aspektais: nacionaliniu, konfesiniu ir regioniniu. Būtent ši fragmentiška atminimo būklė sudaro materialiosios GULAG' o atminimo kultūros pagrindą ir susiformavo kaip civilinės apeigos, susijusios su teroro atminimu.

Pirmiausia kalbėsiu apie materialinį, sudaiktintą atminimą: muziejų kolekcijas, daiktus, saugomus šeimose, paminklus ir paminklinius ženklus, pastatytus Rusijos teritorijoje per pastaruosius dvidešimt metų, teroro aukų masinio palaidojimo vietas.

\* \* \*

Paminklas tikriausiai yra svarbiausia materialinė praeities atminimo sudedamoji dalis. Viena vertus, tai – sudaiktintas buvusių įvykių suvokimas, kita vertus – simboliais išreiškiamas atminimas. Masių sąmonėje paminklas yra nenuginčijamas realios praeities ženklas, jos dalyvavimas dabartyje; tai ženklas, pranokstantis žodžius, samprotavimus ir įrodymus.

Kiek šiuolaikinėje Rusijoje yra paminklų teroro aukoms?

„Memorialo“ ir Andrejaus Sacharovo Centro duomenimis, Rusijos teritorijoje žinoma apie 600 paminklų ir paminklinių ženklų<sup>1</sup>. Žinoma, tai toli gražu ne galutiniai duomenys; paminklų apskaita sudaroma visuomenės jėgomis (kaip minėta, valstybinių programų nėra), šis darbas vyksta sunkiai. Dauguma paminklų ne tik neužregistruoti regionų ir rajonų kultūros skyriuose, bet ir nėra informacijos apie juos; kartais, norint gauti žinių, kas ir kada pastatė kurį nors paminklinį ženklą, reikia ieškoti pačių to ženklo pastatymo iniciatorių.

Tačiau surinktos medžiagos visiškai pakanka tam, kad būtų galima apibūdinti susidariusią padėtį – kiekgi paminklų ir paminklinių ženklų pastatyta per dvidešimt metų.

Pirma. Dauguma šių paminklų pastatyti visuomeninių organizacijų, iniciatyvinių grupių ir privačių asmenų pastangomis. Vietos savivaldos administracija ir regionų valdžia dažniausiai palankiai vertina šias pastangas, neretai palaiko materialiai, bet labai retai kada parodo iniciatyvą ir imasi vykdytojų vaidmens. O štai kad Federacijos valdžia imtųsi iniciatyvos sukurti ir pastatyti paminklą teroro aukoms – to dar nebuvo. Reta išimtis būtų finansinė parama statant monumentą „Liūdesio kaukė“ Magadane<sup>2</sup>. Federacijos valdžios abejingumas yra savo-

tiškas laiškas gyventojams: turėkite galvoje, kad visa tai nerimta, neesminga ir, šiaip ar taip, su nacionaline atmintimi apskritai neturi nieko bendra. Esą represijų nereikia laikyti tautos istorijos dalimi; geriausiu atveju jos gali dominti tik smalsius krašto tyrininkus.

Šį laišką gyventojai skaito, supranta ir priima, nes jis susijęs su valstybės požiūriu į šią temą, išreiškiamą verbaliniu būdu – intonacija, kuria ji nušviečiama per televiziją, probėgšmais paminima mokyklų istorijos vadovėliuose ir t. t.

Antra. Labai retais atvejais tie paminklai stovi miesto centre, aikštėse, judrioje sankryžose, simbolinėse miesto zonose. Teroro atminimo ženklai statomi gyvenviečių pakraščiuose, dažniausiai kapinėse ir kitose žuvusiųjų masinio palaidojimo vietose. Ten jie nekrenta į akis, jų tarsi ir nėra. Žinoma, tą galima paaiškinti ir objektyviomis priežastimis: šaudymo vietos, lagerių kapinės, tremtinių kapinės nebuvo centrinėse aikštėse. Apskritai teroro atminimas, nusikaltimo žmonijai atminimas paverčiamas vien šio nusikaltimo aukų atminimo įamžinimu. Be abejo, aukas prisiminti reikia ir todėl reikia statyti paminklus jų palaidojimo vietose, bet reikia prisiminti ir tai, kad žuvusieji žuvo ne dėl uragano ar žemės drebėjimo. Juos nužudė valstybė; tačiau dabartinė valstybė nenori, kad tai būtų prisimenama, ir tuos paminklus stato kuo toliau nuo žmonių akių, kapinėse – miesto pakraščiuose, visuomenės sąmonės pakraštyje.

Nusikaltimų, įvykdytų prieš tam tikras nacionalines grupes, atminimas ypač atkakliai gujamas iš viešosios erdvės. Kas vaide-nasi Rusijos vadovams, kokius košmarus jie regi – gal grėsmę, kad paastrės nacionaliniai santykiai, o gal ir kils problemų tarptautinėje plotmėje? Šiaip ar taip, mėginimas pastatyti paminklą lietuvių tremtiniais Jakutske baigėsi visiška nesėkme<sup>3</sup>. Nacionaliniai san-

tykiai tarp rusų ir lietuvių dėl šios istorijos tikrai nepagerėjo.

Šiandien mums yra žinomi maždaug 30 lietuvių paminklų, pastatytų Rusijos teritorijoje<sup>4</sup>. (Nedidelė pastaba: visa tai, apie ką čia kalbama, galima pasakyti taip pat apie estų ir latvių paminklus.) Visus juos pastatė lietuviai. Visi jie stovi palaidojimo vietose ir todėl neatskiriami nuo kapinių atminties.

Trumpai apie teroro nekropolio būklę šiuolaikinėje Rusijoje.

Šiandien mes turime įvairaus patikimumo duomenų apie maždaug 800 vietų, kuriose palaidotos teroro aukos Rusijos teritorijoje<sup>5</sup>. Tačiau tėra vienetai tokių, kurias pavyko paversti memorialinėmis kapinėmis ir įforminti jų oficialų statusą. Kur kas daugiau, bet vis dėlto nedaug tokių vietų, nors jų memorialinis statusas ir neįformintas, kurias vietos gyventojai ir vietinės savivaldos administracija laiko memorialinėmis kapinėmis ir kurios atlieka atitinkamas funkcijas (jose pastatyti atminimo ženklai, atmintinomis dienomis vyksta gedulo apeigos ir t. t.). Dažniausiai tai yra palaidojimo vietos, kurias vietinės visuomeninės organizacijos paskelbė memorialinėmis kapinėmis ir vietos valdžia faktiškai pripažino jas esant tokias.

Svarbu pažymėti, kad miestų, rajonų ir vietos savivaldos valdžia, nors ir nerodo iniciatyvos dalyvauti ieškant palaidojimo vietų ir statant paminklus, vis dėlto dažniausiai palaiko visuomenės iniciatyvą, kai ji pradeda įgyvendinti. O štai Federacijos valdžia prie atminimo vietų memorializavimo nepri-sideda, išskyrus retas išimtis.

Apskritai apie palaidojimo vietas reikia pasakyti, kad jų ribos beveik niekur nenustatytos. Dažniausiai ženklu pažymėta tik teritorijos dalis. Dėl palaidotųjų skaičiaus visada atkakliai ginčijamasi. Kapai, duobės, grioviai visada yra bevardžiai.

Dauguma atvejų neįmanoma surastą vietą susieti su konkrečiais vardais, tik nedidelė

dalį surastų ir masių sąmonėje užsifiksavusių kaip palaidojimo vietos yra patvirtinta dokumentais. Labai svarbu ir tai, kad tas atminimas praktiškai niekuo neapsaugotas ateiviai. Teroro aukų memorialinės kapinės neturi nei reglamento, nei teisinio statuso. Kad valstybė atsiriboja nuo jos nužudytų piliečių atminimo išsaugojimo, rodo ir tai, jog tik nedaugelis iš tų paminklų turi oficialų statusą – yra įtraukti į valstybės rejestrą.

\* \* \*

Kaip tauta prisimena žuvusiuosius, labiausiai išryškėja keliuose memorialinėse kapinėse, įrengtose sušaudytųjų užkasimo vietose. Antai netoli Sankt Peterburgo esančioje Levašovo dykvietėje pastatyta daugiau kaip 20 etnokonfesinių paminklų; tarp jų – raizytinis kryžius Didžiojo teroro metais Leningrade sušaudytiems lietuviams atminti<sup>6</sup>. O šiais metais paminklas lietuviams, Solovkų lagerio ir Belbaltlago kalinams, bus pastatytas kitose memorialinėse kapinėse – Sandarmochė Karelijoje. Šie paminklai stovi tarp kitų nacionalinių skulptūrinių kompleksų, obeliskų ir antkapių, kuriuos įvairiais metais pastatė įvairios tautiečių draugijos, užsienio miestų municipalitetai, užsienio šalių konsulatai.

Tokios pat nacionalinės kompozicijos yra ir kai kuriose memorialinėse kapinėse – buvusiose lagerių kapinėse: ant Šmito kalno Norilske, Rytų kapinėse Intoje, Minlago kapinėse Abezėje, Jur Šoro Vorkutoje.

Svarbu pažymėti, kad atmintinų vietų įamžinimo ir nacionalinių memorialinių kompleksų kūrimo iniciatoriai buvo Baltijos šalių ekspedicijos. Pavyzdžiui, Norilske, buvusiose Norillago kalinių kapinėse (Šmito kalno papėdėje) 1991 m. buvo pastatytas memorialinis ansamblis kalinių iš Baltijos valstybių atminimui (projekto autorius R. Svidinskas), vėliau, 1996 m., lenkų paminklas (projekto

autorius S. Gerada), o 2005 m. – paminklas žydams (autorius A. Sobolevas). Šiuo metu tai – memorialinis kompleksas „Norilsko golgota“. Išliko lagerių kapinės Vorkutoje (Rečlago kapinės prie Jur Šoro gyvenvietės), Intoje (Rytų kapinės), Abezėje (Minlago kapinės); XX a. paskutiniajame dešimtmetyje jos tapo memorialinėmis, nes lietuviai ir latviai jose buvo pastatę atminimo ženklus savo tėvynainiams. Dar septintajame dešimtmetyje buvęs politinis kalinys Kostkevičius pastatė paminklinį stulpą su užrašu „1953“ ant bendro žuvusiųjų per Vorkutos sukilimą kapo Jur Šoro kapinėse. 1956 m. latvių politiniai kaliniai prieš išvažiuodami į tėvynę pastatė paminklą „Dzimentei“ (skulptorius Edvardas Sidrabas, tuo metu dar likęs įkalinimo vietoje) žuvusiems tautiečiams atminti (Inta, Rytų kapinės). 1989–1990 m. tautiečių atminimas įamžintas kapinių paminkluose: 1989 m. Rytų kapinėse Intoje ir Abezės lagerio kapinėse pastatyti paminklai „Liepsnojantis kryžius“ su užrašu „Negrįžusiems“ (projekto autoriai broliai J. ir P. Juodišiai), 1990 m. – dar vienas paminklas Rytų kapinėse „Pieta“ (autorius J. Juodišius). Tais pačiais metais Intoje, lagerio kapinių vietoje netoli „Glubokajos“ kasyklos, pastatytas atminimo kryžius „Negrįžusiems“, 1994 m. Vorkutoje – paminklas „Žuvusiems Vorkutos lageriuose ir 1953 m. rugpjūčio 1 d. Jur Šoro kasykloje Nr. 29 sušaudytiems kalinams“ (skulptorius Vladas Vildžiūnas, architektai R. Dičius, V. Trošinas, V. Barminas).

Kaip ir Norilske, šiandien Jur Šoro memorialinėse kapinėse stovi nacionalinės atminties ženklai – paminklai ukrainiečiams, vengrams, vokiečiams. Taigi tose lagerių kapinėse pamazų atsirado nacionaliniai ansambliai.

Atskirai reikėtų papasakoti apie tai, kaip saugomas Baltijos valstybių aukšto rango artilerijos karininkų atminimas. 1941–1947 m. prie Lamos ežero (Krasnojarsko kr., Putoramo plynaukštė už 20 km į rytus nuo Norilsko)

buvo įsteigtas specialus atskiras lagerio skyrius (*Отдельный лагерный пункт* – OLP), kuriame griežtos izoliacijos sąlygomis buvo laikomi Baltijos valstybių aukšto rango artilerijos karininkai – 42 žmonės (14 karininkų iš Lietuvos, 13 – iš Latvijos, 15 – iš Estijos). Čia jau buvo nedidelės kapinės, kuriose palaidota 15 žmonių. Ant visų kapų buvo savadarbiai antkapiai ir lentelės, tačiau vardų užrašyti neleista. Tie žmonės nebuvo užmiršti, jų atminimą saugojo giminės ir draugai, tėvynainiai.

1966 m. buvęs Lamos OLP kalinys norilskietis I. Sidorovas estų majoro Haraldo Rootso prašymu pastatė Lamos kapinėse atminimo ženklą – medinį stulpelį su stogeliu ir užrašu: „Čia palaidoti mirę nuo skorbuto sunkiais karo metais 1941–1942 m.“, taip pat ant jo užrašytos dešimtys kalinių, kuriuos I. Sidorovas prisiminė, pavardės.

1989 m. vasarą Lamos kapinėse lankėsi estų turistinė ekspedicija, 1990 m. pavasarį – lietuvių, o 1990 m. liepos–rugpjūčio mėn. buvo suorganizuota bendra latvių, lietuvių ir estų ekspedicija „Lama-90“; joje dalyvavo 46 žmonės.

Kapinių vietoje ekspedicijos dalyviai pastatė tribriaunę piramidę iš bazalto nuolaužų, jos viršūnėje – varinį kryžių, ant briaunų pritvirtino atminimo plokštes su žuvusiųjų pavardėmis ir nedideliais Latvijos, Lietuvos ir Estijos herbais (projekto autorius R. Svidinskas).

I. Sidorovo pastatytą atminimo ženklą ekspedicijoje dalyvavę lietuviai išmontavo ir išvežė į Kauno karo muziejų; vietoj jo pastatyta medinė raižytinė lenta su atminimo užrašu lietuvių ir rusų kalbomis: „1941–1944 m. čia, prie Lamos ežero, palaidoti Lietuvos kariuomenės artilerijos karininkai, be kaltės ir teismo ištremti stalininių budelių.“

Toje vietoje, kur stovėjo Baltijos karininkų barakas, pastatytas tradicinis lietuviškas aštuonių metrų aukščio medinis kryžius su

lentele, kurioje rusų ir anglų kalbomis užrašyta: „Čia, prie Lamos ežero, 1941–1945 m. stalininių budelių buvo ištremti Lietuvos, Latvijos ir Estijos kariuomenės aukšto rango artilerijos karininkai.“ Toliau išvardytos 42 artilerijos karininkų pavardės. Netoli kryžiaus pastatytas medinis raižytinis stulpelis su užrašu rusų kalba: „1941–1945. Šioje vietoje jie pastatė baraką, kuriame gyveno, kankinosi ir mirė nuo bado, šalčio...“ Projekto autorius R. Svidinskas, medžio raižiniai B. Marčevičiaus, A. Antanavičiaus ir A. Sakalausko (Lietuva).

Šiandien ši atoki vieta nedažnai lankoma, tačiau apie ją žino ne tik Norilsko gyventojai; ji žinoma ir toli už Krasnojarsko krašto ribų. Taip yra ne vien dėl to, kad prie Lamos ežero pastatyti atminimo ženklai, bet dar ir dėl to, kad jungtinės ekspedicijos „Lama-90“ koordinatorių ir vadovų Ainaras Bambalis paskelbė savo dienoraščius, rašytus ekspedicijos metu. O kiek XX a. devintojo dešimtmečio pabaigos–dešimtojo dešimtmečio pradžios iniciatyvų buvo užmirštos ir netapo visuomenės atminties savastimi? Paskutiniojo dešimtmečio pabaigoje ir XXI a. pradžioje vis dažniau ryškėjo, kaip dingsta, atrodo, taip sunkiai kauptos žinios apie kapavietes. Pertvarkos metais kilęs stichiškas aktyvumas siekiant įamžinti teroro ir jo aukų atminimą paprasčiausiai nebuvo užfiksuotas. Šiandien užuominų apie tai galima aptikti tik mažatiražių regioninių to meto laikraščių puslapiuose arba išgirsti klausantis ekspedicijos dalyvių, jeigu jie dar gyvi, pasakojimų. Atkurti visą atmintinų vietų ieškojimo ir jų įamžinimo vaizdą jau neįmanoma.

\* \* \*

Specialiai perkeltųjų ir tremtinių kapinės panašios į paprastas kaimo kapines. Kartais tremtiniai buvo laidojami atskirose kapinėse, kartais jų amžino poilsio vietomis tapdavo

maži žemės lopinėliai kaimo ar miesto kapinėse. Mirusiuosius laidojo artimieji, jie ant kapų uždėdavo antkapius, užrašydavo pavardes. Tačiau šiandien kyla grėsmė, kad ir šie kapai bus visai užmiršti. Dauguma specialiųjų gyvenviečių yra apleistos, kai kurių neliko nė pėdsako, tad ir tos kapinės liko taigoje, už dešimčių kilometrų nuo artimiausios gyvenvietės. O tie kaimai, kuriuose ir dabar gyvenama, yra sunkiai pasiekiamuose rajonuose. Vietos gyventojai svetimų kapų neprižiūri, todėl jie pamažu apauga žole, antkapiai sunyksta, užrašai nusitrina. Tremtinių kapai ne geriau atrodo ir veikiančiose miesto kapinėse: tos kapinės plečiasi ir senų kapų vietoje atsiranda nauji kapai.

XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje–dešimtojo dešimtmečio pradžioje šiose kapinėse, kaip ir lagerių kalinių laidojimo vietose, imta statyti atminimo ženklus. Paminėtini keletas iš jų: atminimo ženklas 1941–1955 m. lietuvių tremtiniais Matiščevo kapinėse Bijske; atminimo kryžius ištremtiems lietuviams Koziulino kaime Tomsko apskrityje; atminimo ženklas buvusių kapinių vietoje Ust Lekčimo gyvenvietėje Komijos ASSR Kortkero rajone; paminklas lietuvių kapinėse Igarkoje. Tada į Sibirą pradėjo važinėti ištremtųjų šeimos, jos išsikasdavo giminių ir artimųjų palaikus ir parsivežusios perlaidodavo tėvynėje. Suprantama, kad tokių iniciatyvų apskaitos niekas nevedė – tai buvo asmeninis, šeimos reikalas. Labai retais atvejais rajono administracijoje ar vietos muziejuje buvo paliekami pavieniai dokumentai arba pavardžių sąrašai. Pavyzdžiui, Tomsko srities Asino gyvenvietės muziejuje atsitiktinai išliko lapelis, kuriame pieštuku užrašytos pavardės: Antanas Meckūnas, Juozas Gudas, Valerija Staniulienė, Leokadija Kubiliūtė, Marija Žvirblienė su vyru, Valia Urbonavičiūtė, Žekaitė, Banketaitė, Kubilius, Zulonienė, Linartas, Malinauskaitė, Nakavičius, Svel-

denienė, Gurklienė, Balčiūnas, Kasparavičienė, Zubrėnas, Steponavičius, Žinkienė, Jonas Galinaitis, Česnakavičius, Sveldenienė, Skavickas, Kozienė. Iš kur atsirado tas sąrašas, kas jį sudarė, kas perdavė, kas yra tie žmonės – muziejaus darbuotojai negalėjo paaiškinti. Tačiau jie papasakojo, kad 1989 ar 1990 m. buvo atvažiavę žmonių iš Lietuvos, jie išsikasė savo giminių palaikus ir išsivežė į Lietuvą. Liko neaišku, visus ar tik vieną.

Tremčių rajonuose vietos gyventojai šiandien jau prisimena ne pačius tremtinius lietuvius ir net ne jų kapus kaimo kapinėse, o devintojo dešimtmečio pabaigos–dešimtojo dešimtmečio pradžios ekshumacijas ir pastatytus paminklus. Įvyksta jų atminties lūžis ir teroro atminimas perkeliamas į paminklus. Beje, ta atmintis yra savita ir keista, ypač kalbant apie tautų atmintį – ne tik lietuvių, bet ir kitų tautų.

Štai kelios istorijos iš mūsų ekspedicinių išvykų. Archangelsko srities Kotlaso mieste prašėme vietos gyventojų, kad parodytų Sevželdorlago kapines, tačiau niekas nežinojo, kur jos yra. Mes vis tiek prašėme. Tada jie susigriebė: „A, tai jūs ieškote lenkų kapinių!“ Ir iškart parodė kelią. Paaiškėjo paprastas dalykas: 1995 m. toje vietoje buvo pastatytas lenkų paminklas (iki 2005 m. – vienintelis), todėl pagal paminklą žmonės ir ėmė tas kapines vadinti „lenkų“ kapinėmis.

Asino gyventojai, paklausti apie specialiai perkeltųjų ir tremtinių kapines, atsakė, kad tokios kapinės buvo, bet vėliau atvažiavo lietuviai ir išsivežė visų saviškių palaikus, todėl kapinių neliko.

Vasjuganės rajone, šiaurinėje Tomsko srities dalyje, 1940 m. buvo daugybė specialiųjų gyvenviečių, kuriose gyveno ištremti lietuviai, latviai, estai ir Rusijos vokiečiai. Tačiau vietos gyventojai čia prisiminė tik estų tremtinius. Mat 1990 m. Naujojo Vasjugano gyvenvietėje buvę Toguro ir Aipolo vaikų namų specialiai perkeltųjų ir tremtinių

našlaičiams auklėtiniai Juris Lechtradts ir Kalju Tuulikas kapinėse pastatė kryžių Vasjuganėje žuvusių estų atminimui su užrašu: „Memento.“ Tad vietos gyventojų sąmonėje labai greitai įsigalėjo įsitikinimas, kad visose rajono gyvenvietėse buvo tik estai.

Baigiant galima pasakyti, kad šiuolaikinėje Rusijoje lietuvių tremtinių atminimas saugomas labai menkai. Aleksandras Danielis savo pranešime „Iš kur mes apie tai žinojome?“ atskleidė, kad dar vakar Rusijos visuomenė turėjo žinių apie masinį terorą Lietuvoje ir jo atminimas buvo saugomas: taip buvo ir penktajame dešimtmetyje, ir šeštajame, o inteligentijos aplinkoje – ir septintajame–devintajame dešimtmečiais. Jis kalbėjo apie tai, kas yra, o aš – apie tai, ko nėra.

Visuomenės atmintyje sąvokos „lietuvių trėmimai“ nėra. Visuomenės atminčiai reikalinga konkreti ir įtikinama atrama. 1940–1980 m. tokia atrama buvo vyresniosios kartos – įvykių liudytojų ir dalyvių – asmeninė atmintis. Šiandien jaunoji karta neturi ką pamatyti, neturi iš kur pasisemti žinių.

Pirma, lietuvių paminklų Rusijos teritorijoje labai mažai, bet ir esantys paminklai nesulaukia visuomenės dėmesio, nes yra periferijoje – arba sunkiai pasiekiamuose ir menkai gyvenamuose Sibiro kampeliuose, arba nedidelių miestų pakraščiuose.

Antra, muziejų ekspozicijose Lietuvos tema labai menkai pristatoma. Šiandien Rusijos teritorijoje yra tik septyni muziejai, kuriuose vienaip ar kitaip, bent prabėgomis, paminima lietuvių trėmimų tema. Tarp jų – Intos, Vorkutos, Norilsko muziejų ekspozicijos, skirtos lagerių sukilimams, kuriuose aktyviai dalyvavo kalinami lietuviai. Muziejuje Permė-36 lietuvių tema atskleista ekspozicijoje, skirtoje aštuntojo–devintojo dešimtmečių politiniams kalinams; joje pateiktos lietuvių disidentų biografijos (pavydžiui, Baliui Gajauskui skirtas atskiras

stendas). Lietuvių tema atskleista dar dviejų Jakutijos muziejų ekspozicijose – Šiaurės tautų istorijos ir kultūros muziejuje (Jakutske) ir Chatylos kaimo mokyklos muziejuje. Lietuviai čia minimi Čurapčino tremtinių, išsiųstų į Lenos žiotyse esančias žuvų pramonės įmones, istorijos kontekste. Dar galima paminėti Tomsko NKVD muziejų, kurio ekspozicijoje yra keli lietuviški eksponatai. Dideliuose Maskvos, Sankt Peterburgo istorijos muziejuose apie lietuvius nėra nieko. Beje, minėtų ekspozicijų tematika labai siaura – kalbama tik apie tuos žmones, kurie buvo tremtyje tame regione. Nė viename Rusijos muziejuje nėra ekspozicijų nei Lietuvos partizaninio karo tema, nei apie lietuvių disidentų laisvės kovas.

Toks lietuviškos temos pristatymas (reikia pažymėti, kad ne tik lietuviškos, bet ir kitų Baltijos šalių) smarkiai kontrastuoja su Rusijos vokiečių trėmimų temos pristatymu regionų muziejuose. Praktiškai bet kuriame Sibiro muziejuje yra vokiečių specialiai perkeltųjų ir tremtinių siuvinių ir rankdarbių, buities rakandų, o lietuvių taikomojo meno pavyzdžių nėra. Dar didesnis kontrastas išryškėja Rusijos muziejus lyginant su Lietuvos muziejais, kuriuose lagerių ir tremtinių materialinė atmintis užima bene didžiausią ekspozicijos dalį – tai siuviniai, piešiniai, suvenyrai, atsiųsti ar grįžusiųjų į Lietuvą parsivežti ir giminėms dovanoti kedro kanorėžiai, žaislai, dėžutės, medžių nuopjovos, mineralų pavyzdžiai.

Kur kas blogesnė padėtis kalbant apie literatūrą rusų kalba Lietuvos tema. Jos visai nėra. Per pastaruosius 20 metų rusų kalba išleisti 6 memuariniai leidiniai<sup>7</sup>, visi – itin mažais tiražais. Akademinio mokslo srityje išleistas tik vienas rinkinys grynai lietuviška tema – „SSRS ir Lietuva Antrojo pasaulinio karo metais“. Tai bendras Lietuvos istorijos instituto ir Rusijos MA Visuotinės istorijos instituto leidinys (Maskva, 2006). Yra dar

keletas darbų, kuriuose nagrinėjama lietuvių trėmimų tema: Pavlo Poliano darbas<sup>8</sup>, leidinys „Rusija XX amžiuje“<sup>9</sup>, L. Mialksoo veikalas<sup>10</sup> ir galiausiai Jelenos Zubkovos monografija<sup>11</sup>. Štai ir viskas, jei neskaičiuosime pavienių dokumentų publikacijų apie nacionalines operacijas<sup>12</sup> ir dokumentų apie trėmimus<sup>13</sup>. O knygų, kuriose būtų aprašyta partizanų istorija, taip pat septintojo–devin-

tojo dešimtmečių ginkluotojo pasipriešinimo istorija, išvis nėra.

Noriu išreikšti nedrąsią viltį, kad ilgainiui bendromis jėgomis mums pavyks sukaupiti trūkstamas žinias ir užpildyti mūsų šalių visuomenės sąmonės spragas. Tada sovietų teroro, kaip vienos iš humanitarinių XX a. katastrofų, atminimas taps bendra mūsų tautų atmintim.

### Nuorodos

<sup>1</sup> Paminklai politinių represijų aukoms buvusios SSRS teritorijoje (<http://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam>).

<sup>2</sup> Monumentas „Liūdesio kaukė“ (skulptorius Erstas Nežinomasis, architektas Kamilis Kazajevs) pastatytas Magadane, Krutajos sopkos papėdėje. Atidengtas 1996 m. birželio 12 d.

<sup>3</sup> Paminklas pastatytas prie įėjimo į Genocido ir rezistencijos aukų muziejų. Atminimo lentoje užrašas: „Lietuvos tremtiniais, kentėjusiems ir žuvusiems 1942–1956 tremtyje. 2005 m. Rusija pakeitė sprendimą ir paminklas nebuvo pastatytas Jakutske.“

<sup>4</sup> R. Racėno knygoje „Paminklai Lietuvos gyventojų tremties ir kalinimo vietose. 1940–1958“, išleistoje 2005 m. Vilniuje, pateikti duomenys tik apie 16 Rusijos teritorijoje pastatytų paminklų.

<sup>5</sup> Pagal projekto „Teroro nekropolis“ medžiagą (projektą nuo 2004 m. vykd. „Memorialo“ Mokslinis tyrimų centras, Sankt Peterburgas).

<sup>6</sup> Kryžių „Lietuviams, negrįžusiems į Tėvynę“ (autorius G. Puzarauskas) padovanojo Vilniaus savivaldybė, prie jo pastatymo prisidėjo Peterburgo lietuvių draugija ir Lietuvos Respublikos konsulas. Atidengtas 2004 m. rugsėjo 3 d. Dar

anksčiau, 1992 m., Baltarusijos visuomeninės kultūrinės draugijos ir Lietuvių draugijos iniciatyva Levašovo dykvietėje buvo pastatytas „Baltarusių ir lietuvių atminimo kryžius“ ( autoriai A. Razumovas ir I. Černiakevičius).

<sup>7</sup> J. Bičiūnaitė-Masiulienė (Maskva, 2001), R. Rachlinas (Maskva, 2005), D. Zakas (Izraelis, 2002), N. Vaišvilienė (Magadanas, 1998 ir 1999), A. Šerėnas (Syktyvkaras, 2006), R. Racėnas (Syktyvkaras, 2006) ir atsiminimų rinktinė „Lietuviai prie Ledjūrio“ (Jakutskas, 1955).

<sup>8</sup> П. Полян, *Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР*, Москва, 2001.

<sup>9</sup> *Россия в XX веке: Война 1941–1945 годов: Современные подходы*, Москва, 2002.

<sup>10</sup> Л. Мялксон, *Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве*, Бостон, 2003.

<sup>11</sup> Е. Зубкова, *Прибалтика и Кремль: 1940–1953*, Москва, 2008.

<sup>12</sup> Жр.: *История сталинского ГУЛАГ'а*, Москва, 2005, т. 2.

<sup>13</sup> Ibid., т. 5.